

Tóth István (1944) ókortörténész, a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének docense. Kutatási területe a római történelem és vallástörténet.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: *Mithras, a misztériumok istene?* (2003/1).

A hatalom ingája

Tóth István

Ebben a pillanatban, lengéssíkjának egyik szélén megtorpant az inga, hogy azután ernyedten visszahulljon a centrum felé...

Umberto Eco, *A Foucault-inga*

1. Amikor Kr. u. 14. augusztus 19-én, 76 évesen, Augustus, az első római princeps *könnyű halállal, ahogyan mindig kívánta*, eltávozott ősei után, joggal fordulhatott így az őt búcsúzóul körülálló barátaihoz:

*Játékunk hogyha tetszett, hát tapsoljatok,
Jókedvűen tomboljatok, mindannyian.
(Suetonius, Augustus 99.)*

A mű, amit hosszú uralkodása során Augustus felépített – a római principátus egész uralmi, kormányzati, közigazgatási rendszere –, valóban méltó volt a tapsra: közvetlen előzmények nélkül, különböző minták elemeinek egyéni vegyítéséből állt össze, és történelmi léptékkal mérve rendkívül tartósnak bizonyult. Maga a principátus uralmi rendszere háromszáz évig állt fenn, a római császárság intézményei Nyugaton ötszáz, Keleten ezeröttszáz esztendeig, de egyes – nem is lényegtelen – elemei bizonyos megszakításokkal ugyan, de megérték a 20. századot is.

A nagy szervezőnek, a Birodalom egysége megőrzőjének, az Aranykor császárának egyetlen dolgot nem adtak meg az istenek: minden próbálkozása ellenére sem tették számára lehetővé, hogy uralmát saját véréből való lezármazottjára – fiára vagy unokájára – örökíthesse. Kiszemelt örökös-jelöltjei: fiai, vejei, unokái, rendre előbb haltak meg, mint ő. Ez nagyobb baj volt, mint egy egyéni tragédia: az újonnan létrehozott államforma, a principátus jövőjét, legitim fennmaradását veszélyeztette. Az augustusi nagy mű nem lehetett teljes az öröklés rendjének, a hatalom legitim kézről-kézbe adásának biztosítása nélkül.

Erre nézve Róma nem rendelkezett előképekkel. A királyok legendába hajló kora már több mint fél évezrede elmúlt, a köztársaság pedig szinte babonásan félt az egyeduralom bármely formájától, a hatalom dinasztikus örökítésének gondolatától. Az állam élén álló legfőbb tisztségek viselői hatalmukat évenkénti váltással (*annualitas*) és mindig többedmagukkal (*collegialitas*) viselték, hogy még az árnyékát is elkerüljék az „egyeduralom = önkényuralom” kényszerképzetének. Az a folyamat, amely e városállami politikai gondolkodásmódot igyekezett felváltani a birodalmi állam igényeinek inkább megfelelő gyakorlattal, már másfél évszázada megindult ugyan (a Gracchus-fivérek ismételt tribunátusa, Marius többszöri consulsága, Sulla folyamatos diktatori megbízatása), de csak két emberöltőnyi idővel Augustus halála előtt öltött végleges formát a triumvirek törvénytelen hatalmában, illetve Caesar nyílt egyeduralmában.

Maga Octavianus Augustus rendkívül körültekintően, a látszatra kényesen ügyelve alakította ki korlátlan hatalmát. Megőrizte, illetve újjáélesztette

a köztársasági hatalmi intézményeket, és elutasította nem csupán a dictatori felhatalmazást, de a consuli tisztség évenkénti odaítélését is. Viszont következetesen ragaszkodott a hadsereg főparancsnoki tisztét jelentő imperatori felhatalmazáshoz, a tartományok kormányzásában kulcspozíciót jelentő proconsuli jogkörhöz, a senatus és a senatori rend taglétszámának manipulálását biztosító censori megbízáshoz, és nem utolsó sorban a senatusi döntések (a törvényhozás) feletti ellenőrzés lehetőségét biztosító – hiszen a vétőjog kézbe tartását jelentő – *tribunicia potestas*hoz, azaz a hivatali elfoglaltságot nem, csupán néptribunusi jogokat jelentő megbízáshoz évről-évre történő megszavazásához. E jogkör-halmozás betetőzéseként Kr. e. 12-től, amikor az agg Lepidus meghalt, Augustus a *pontifex maximus* élethosszig szóló tisztét is betöltötte, így voltaképpen minden hatalmat a saját kezébe összpontosított, anélkül azonban, hogy önmagát „Rex”-nek, „Baszileusz”-nak, vagy éppenséggel „Fáraó”-nak, „Nagykirály”-nak (Sahinsah) nevezte volna.

Mindez azonban egyetlen személynek szólt, és semmilyen törvény, vagy példaértékű előzmény nem írta elő eme egy kézben összpontosuló (és formailag szigorúan a köztársasági előírásoknak megfelelő!) jogkörök egyetlen kézbe történő, legális továbbadását. Az egyetlen addigi eset – Iulius Caesar utolsó végrendelete, amelyben Gaius Octaviust, azaz a későbbi Augustust jelölte meg örököséül – semmilyen szempontból sem szolgálhatott mintául; sem a Kr. e. 44. év vézhelyzete nem ismétlődött meg ugyanis Kr. u. 14-ben, sem az ekkori római állam, a Pax Augusta principátusa nem volt azonos a hatvan évvel korábbi, polgárháború-dúlta, politikai ellenérdekek szabdalta, Caesar örökös dictaturáját ízlelgető Rómával.

Augustus óriási dilemma előtt állt. Egyenesági, méltó örökös hiányában életműve széthullhatott volna az alkalmatlan, önös érdekeiket szolgáló hadurak vagy politikai kóklerek kezei között. Politikai barátaiban, a költő Gallusban, Agrippa admirálisban, a műpártoló Marcellusban, a zseniális, de fecsegő Maecenasban sorozatosan csalódott, s élete végére nem maradt más választása, mint az a Tiberius, aki feleségének nem ötle született fia, leányának férje, akitől elvált, majd újból hozzáment, egyszóval szűkebben értelmezett családjának egyetlen olyan sokat próbált férfitagja volt, aki életkora, pályafutása és a princepshez fűződő viszonya alapján utódként számításba jöhetett.

A probléma azonban ennél sokkal összetettebb volt. Nemcsak a jogi kritériumok hiányoztak az uralom átadásához (márpedig a rómaiak szinte mániákusan ragaszkodtak a világ dolgainak jogi formulába öntéséhez), hanem a „princeps” fogalmának emberi, erkölcsi meghatározása is, az a követelményrendszer, amely egy politikust, hadvezért a római ember (a *homo politicus*) szemében alkalmassá tett Augustus (és az isteni Iulius Caesar!) utódának szerepére.

Maga Augustus hihetetlenül nagy gondot fordított saját imázsának megtervezésére és kivitelére – ma úgy mondánánk: a PR munkára. Uralma kezdetén egyetlen volt: a

Augustus togás szobra (Róma, Museo Nazionale)

vele szemben állókkal szemben kíméletlen. E magatartásán később gyökeresen változtatott: az actiumi csata (Kr. e. 31.) és Egyiptom lerohanása után – amikor tehát mind katonai, mind politikai tekintetben egyedüli győztesként maradt talpon – ellenfeleivel szemben megbocsátó magatartást (*clementiát*) tanúsított, *mindenáron arra törekedve, hogy a dolgok új rendje miatt senki se elégedetlenkedjék.* (Suetonius, *Augustus* 28., Kis Ferencné fordítása) Nagyarányú népjóléti intézkedéseket fogantatosított, hatalmas építkezéseket hajtott végre, megszilárdította a közbiztonságot, igen nagy súlyt helyezett az ősi, jó erkölcsök, az istenek iránti kegyesség helyreállítására. Élvezettel és nagy odaadással alakította az igazságos bírót, a „jó atya” (*pater patriae*) szerepét, ebbéli tevékenységéről anekdoták sokasága maradt fenn. Szeretett jutalmazni, polgári és katonai érdemekért

egyaránt. Sokat és kitartóan dolgozott az íróasztala mellett: forrásaink egészen apró-cseprő ügyekben hozott döntéseiről, adó- és polgárjogi ügyekben írott leveleiről számolnak be. *Megpróbálta újjáéleszteni a régi római viseletet, ruházkodást is... és az aedilisekre bízta, ne tűrjenek meg senkit a forumon vagy környékén időzni, csak köpenyét levetve, togában.* (Suetonius, *Augustus* 40.)

Szorgos bürokrataként minden levelét nem csupán aláírta, hanem pecséttel is ellátta, pecsétnyomóként változtatva használta saját maga és Nagy Sándor képmását. E mozzanat különösen fontos: a késő-köztársaságkori Róma számára a Világhódító volt az uralkodói tökéletesség mintaképe.

Nagy súlyt helyezett arra, hogy mind ő, mind családja tagjai egyszerű polgárokként tűnjenek fel. *Ha tanúként a bíróság elé idézték, nyugodtan tűrte, hogy faggassák és cáfolják. Maga is úgy szavazott a tribusában, mint bármely más polgár. Fiait mindig csak ilyen szavakkal ajánlotta a népnek választásra: „Ha meg fogják érdemelni.”* (Suetonius, *Augustus* 56.)

Ennek megfelelő puritanizmussal ítélt családtagjai erkölcsi kilengései fölött is: *A két Iuliát, leányát és unokáját, mivel jó híriüket erkölcstelenségek szennyezték be, száműzte... [Unokáját] Agrippát rövidesen megtagadta, szilaj természete miatt... A száműzött Iuliától megvonta a bor és minden finomabb dolog élvezetét.* (Suetonius, *Augustus* 65.)

Műpártolói, „mecénási” tevékenysége közismert. Nem csupán az irodalom virágkora – Livius, Vergilius, Horatius működése – esik az ő uralma idejére, hanem ő volt az is, aki Róma városát „téglavárosból márványvárossá” építtette

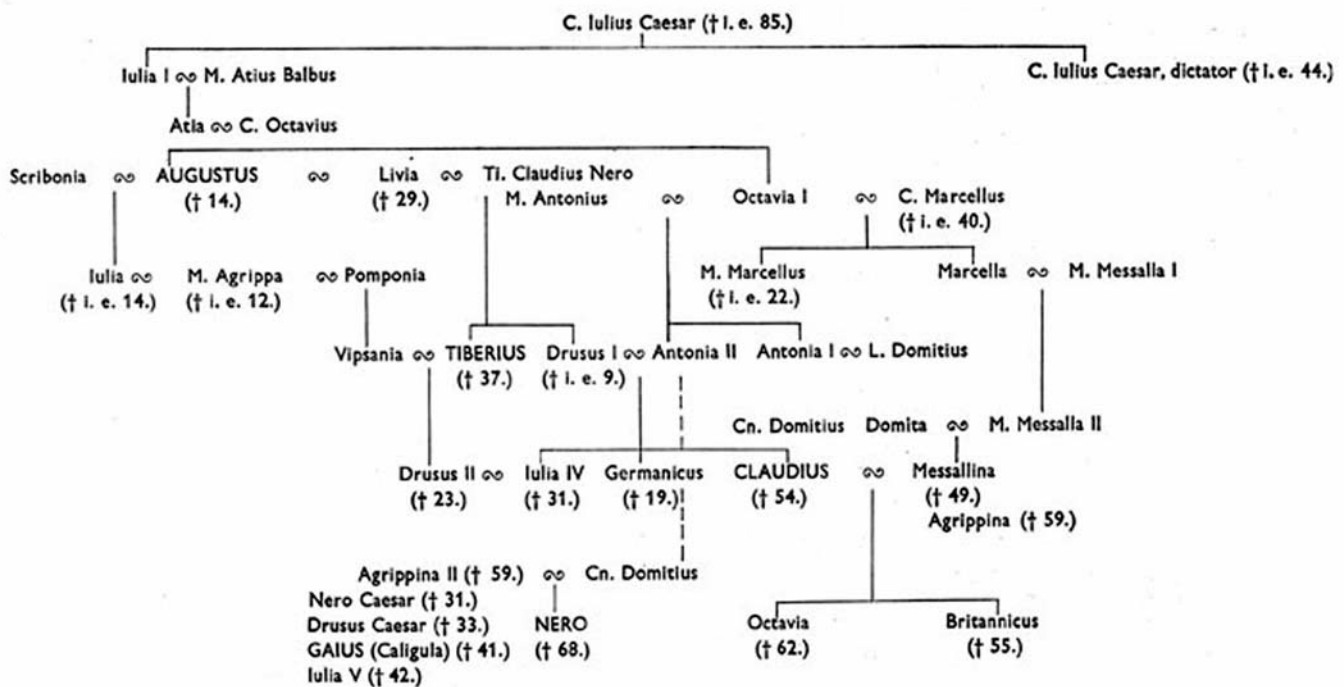
át, aki utakat, vízvezetékeket, templomok sorát, középületek sokaságát hagyta az utókorra, és hozzájárult a római szobrászat, ötvösművészet és színjátszás megújulásához.

Ráadásul mindezt ő maga meg is írta. A *Res Gestae Divi Augusti* (más császárok emlékirataitól eltérően) hiánytalanul ránk is maradt a törökországi Ankarában (és más városokban) épült Augustus-templom(ok) falán. (Érdeemes megjegyeznünk, hogy e szöveget az 1552-es várháborúk után a török Portán tárgyaló békeküldöttség magyar tagja, Verancsics Antal pécsi püspök, később esztergomi érsek találta meg és írta le elsőként.) A szöveg eredeti példányát Augustus maga adta át Tiberiusnak, aki azt bronztablákra vésve a nagy princeps Mausoleuma előtt állíttatta fel, minden eljövendő princepsset szembesítve illetéknéppen a példaképpel.

A lécc nagyon magasra került...

Az augustusi életmű és a személyes példa mint egy hatalmas szikla-alapzat szolgálta az utódok építkezését. S mert e talapzat igen széles volt, az utódok egyénisége, a tovább-építkezés stílári eltérései nagyon is tág mozgásteret jelöltek ki az 1. század római princepssei számára. Az a nagy inga, amely a Tiberiustól Neróig terjedő uralkodók kormányzati stílusát, hatalmi aspirációit jellemezte, időnként igen nagy amplitudóval lengett ki mind a két irányba. A kilengést, éppen a hagyományok és a törvényes keretek hiánya miatt, elsősorban a hatalom birtokosainak egyénisége határozta meg. Minden egyes princeps egy-egy újabb kísérlet alanya és tárgya volt egy személyben: a kísérlet pedig arról szólt, hol vannak (vannak-e egyáltalán) határai a hatalomnak.

A Iulius–Claudius ház

2. A második princeps Tiberius lett. Az Augustus halálakor már 56 éves hadvezér minden tekintetben nagy tapasztalatú, sokat próbált, öregedő férfi volt. Élete során volt része katonai dicsőségben és vereségben, vezényelt hódító csapatokat és megélte a nagy béke tespedését; politizált a senatusban és volt száműzött Rhodosz szigetén; kipróbálta a szerelmi és családi boldogságot, de elviselte, hogy politikai megfontolásból elválasszák várandós feleségétől és új házasságba kényszerítsék bele; viselt bíborszegélyű, rangjelző togát és a görög filozófusok puritán szőr-csuháját; bujkált rá vadászó bérgyilkos elől és kapott uralkodói pályafutást jövendőljő jóslatot; egyszerűen: olyan ember volt, akinek az élemedett korában vállára terített bíbor-köpeny már nem sok újat nyújthatott.

Lényegesnek látszik azt is hangsúlyozni, hogy az ún. Iulius-Claudius dinasztia császárai között ő volt az egyetlen, aki nem volt vér szerinti rokona sem Augustusnak (és így Iulius Caesarnak), sem pedig annak a férfinak, akitől voltaképpen az egész dinasztia származott, ti. Marcus Antoniusnak, a triumvir hadvezérnek.

Tiberius mindenekelőtt katonatiszt, tábornok volt. Aból a fajtából, aki közkatona módjára a földön alszik, komiszkenyeret eszik, saját kezűleg vizsgálja meg a katonák felszerelését, ellenőrzi a konyhát, az utánpótlást szállító szekereket, akihez katonái *ha nem értenek valamit, magyarázatért bármikor, még az éjszaka bármely órájában is csak hozzá forduljanak, ne máshoz*. Életének alappillére volt a katonai fegyelem, az ennek fenntartása érdekében alkalmazott kegyetlen, megalázó büntetések alkalmazása. Uralkodását, akárcsak Augustus, gyilkossággal kezdte: megölette Augustus unokáját – akárcsak az Caesar és Kleopatra fiát. Kimutathatóan félt a hatalom átvételétől, amikor elfogadta, akkor is fenntartotta magának a visszalépés lehetőségét, mondván: *Majd csak eljutok odáig, hogy jónak lássátok öregségemre egy kis nyugalmat adni nekem*. (Suetonius, *Tiberius* 24.)

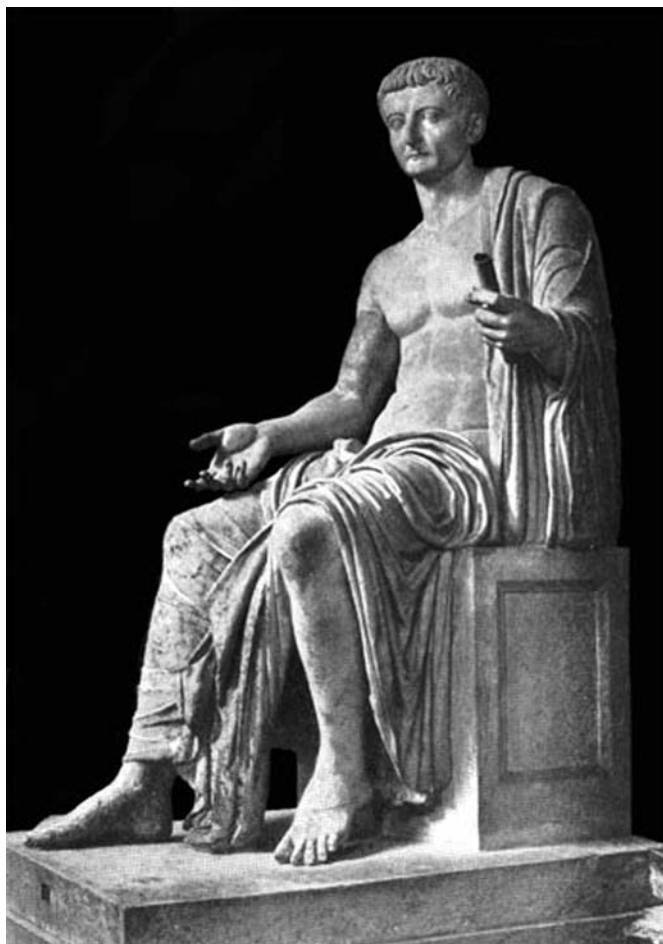
Katonai módszereit uralma megszilárdulása után az államéletben is alkalmazta. Bizonyos értelemben követte Augustus puritanizmusát és a demokratikus irányítás látszatát keltő bürokratizmusát, de mindezt nem az első princeps alázatával, hanem a megfellebbezhetetlen parancsosztáshoz szokott tábornok döllyfével cselekedte. Rendeletekkel törekedett takarékosagra szoktatni a római arisztokráciát, néha már-már nevetséges módon is; korlátozni próbálta például a baráti, újévi ajándékozás szokását, a kocsmák vendégforgalmát vagy a luxusélelmiszerek árát. Durván avatkozott be a korábban nem korlátozott vallásszabadság gyakorlatába: száműzte Rómából a zsidó és egyiptomi papokat, a csillagjósokat.

Döntő változást azonban az okozott, amikor Róma városban – ahol Augustus korában csak jelképes, rendszeti funkciójú katonai erő állomásozott – komoly katonai bázist építtetett, ahová összevonta az addig szétszórtan állomásozó praetorianus csapatokat. Ezek élére lovagrendű praefectust

állított, e tisztség rövidesen de facto a császár helyettesének pozíciójává alakult.

Tiberius ezután már nem korlátozta önmagát. Ő, aki korábban a Birodalom minden pontján megfordult, mint hadvezér, *a hatalom elnyerése után két egész éven át ki sem tette a lábát Rómából*, majd nagyszabású katonai szemleútra készülődve egészen Campaniáig „elhatolt” a császári városból. A kb. 100 mérföldnyi Róma–Nápoly távolság megtétele után a nápolyi öböl gyöngyszemére, Capri szigetére ment. *A sziget kiváltképp azért bővölte el, mert csak egyetlen kis partszakaszon lehetett kikötni raja, egyébként égig érő, meredek sziklák koszorúja s a mély tenger zárta körül*. (Suetonius, *Tiberius* 40.) Innen többé vissza sem tért Rómába, az állam ügyeit a praefectus praetorióra hagyta, nem törődött sem a belső feszültségekkel, sem a határokat érő támadásokkal, ő maga pedig *visszavonultságában, minden kényszerből megszabadulva, az emberek szeme elől szinte elrejtőzve, egészen szabadjára engedte bűnös hajlamait, melyeket addig nagy nehezen visszafojtott*. (Suetonius, *Tiberius* 42.) Eme „bűnös haljamok” a pedaraszta különböző formáitól a pedofíliaig és a szadizmusig terjedtek – nem először és nem is utoljára Róma (és az újabb kori Európa) politikai kultúrájának történetében.

Az augustusi monarchia monolitikus sziklatalapzatára helyezett torziós inga veszélyes mértékben kilengett: ezúttal

Tiberius életnagyságnál nagyobb szobra (Róma, Vatikáni Múzeum)

az első princeps időnként komikumba hajló prűdériájával ellenkező irányba...

Más területeken is hasonló volt a helyzet. Tiberius idegrendszere, korának előrehaladtával egyre többször produkált meglepő reakciókat, leggyakrabban a paranoia ismérveit felmutatva. A korlátlan hatalommal felruházott, de nagyon visszafogottan viselkedő Augustus uralmához képest kegyetlen kontrasztot alkottak a felségárulási perek, az önkényes bírói ítéletek, alaptalan kegyetlenkedések. Az üldözési mánia jellegzetes ambivalenciájával hirdette: *Bánom is én, ha gyűlölnek, csak helyeseljenek!* (Suetonius, *Tiberius* 59.)

Suetonius szerint gyűlölték is. Ő érezte ezt. Rómába sohasem tért vissza, babonás előjelekben hitt, a biztonságosnak hitt Caprit szinte sohasem hagyta el. Életének példáján bizonyította: a jól megszervezett félelem rendszere magától is működik, az egymást besúgó spiclik a „gazda” nélkül is hóhér kezére tudják adni egymást.

Halála, hetvennyolcadik évében, valószínűleg természetes úton következett be, de a híresztelések gyilkosságáról beszéltek.

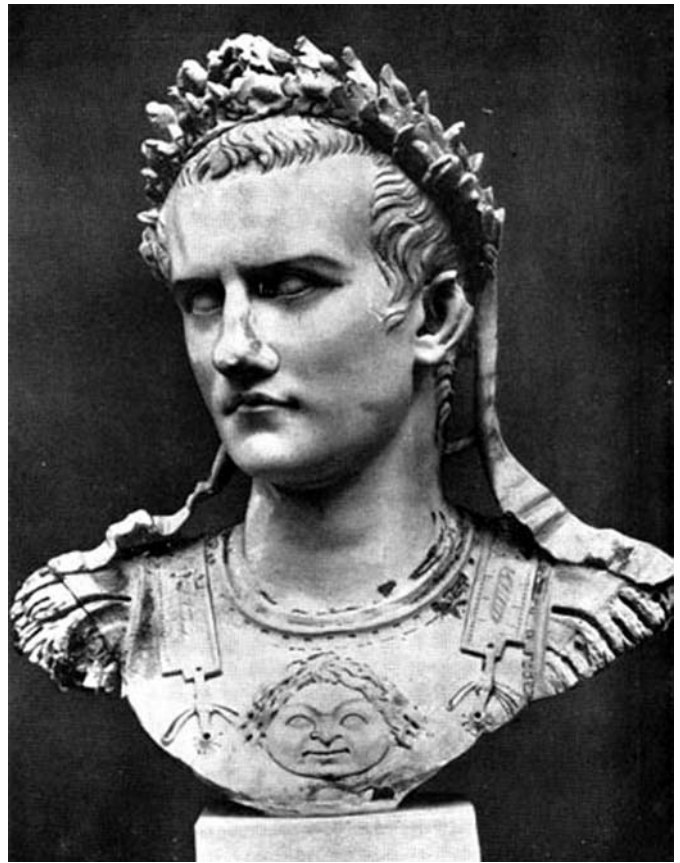
Tiberius nem kívánt istenné válni. Nem is kapta meg halála után ezt a megtiszteltetést. Suetonius szerint *halála oly nagy örömet keltett a nép körében, hogy a hír hallatára mindenki az utcára tódult... [holttestét] katonák vitték Rómába, ott elégették és közkölségen eltemették.* (Suetonius, *Tiberius* 75.) Uralma a száraz, kegyetlen katonai logika tobzódása volt.

Az inga az értelmetlen, öncélú zsarnokság irányába lendült.

3. A harmadik princeps, a csak Caligulaként emlegett ifjú Gaius Iulius Caesar, merőben új színeket kevert a történelmi panno festőjének palettájára. Fiatalon, 25 évesen emelkedett a Birodalom első emberévé. Ősei – köztük Augustus, M. Agrippa és M. Antonius – és neveltetése egyaránt a császárságra predesztináltak. Közismert, hogy apja, Germanicus oldalán katonai táborban nőtt fel (ott ragadt rá a *caligula*, azaz csizmácska becenév is) azért, hogy a hatalom támaszát jelentő hadsereg katonái maguk közül valónak tekintsék, majd ha elérkezik az idő.

Az idő pedig Kr. u. 37. március 16-án jött el, amikor Tiberius meghalt. (Az agg zsarnok halálát a korabeli suttogó propaganda Caligula „keze munkájának” tartotta, hol mérget, hol kispárnát, hol mindkettőt egymás után adván az ifjú Gaius kezébe, s mindezt jogos vérbosszúnak tekintvén apja, anyja és bátyjai haláláért.)

Uralkodásának első cselekedetei a gyász és a kegyelet hivalkodó megnyilatkozásai voltak. Tiberius fényes temetése után száműzetésben meghalt anyja (Agrippina) és két halálra kínzott bátyja (Drusus és Nero) földi maradványait hozta Rómába. A hagyomány szerint *saját kezével rejtette maradványaikat az urnába*, mindezt pedig azért, *hogy az emberek szeretetét fokozza* (Suetonius, *Gaius* 15.). Apjáról hónapot nevezett el, nagybátyját, Claudius consullá tette, öcsét örökbefogadta, a hivatali esküszövegbe pedig beleíratta

Caligula páncélos mellszobra
(Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptotek)

a következő formulát: *Sem magamat, sem gyermekeimet nem szeretem jobban ezentúl, mint Gaiust s testvérnőjeit.*

Ezek az adatok a nagypolitikai szerep első percétől fogva félreérthetetlenül megmutatják a nagyra hivatott fiatalember legfontosabb jellemvonását: a felfokozott exhibitionizmust és az attól voltaképpen elválaszthatatlan énközpontú világfelfogást. Érdemes már most felfigyelni rá: hónapokat eddig csak az istenné avatott Iulius Caesarról és Augustusról neveztek el. Az, hogy Caligula a július és augusztus hónapok után következő szeptember nevét „germanicus”-ra akarta változtatni, azt mutatja, hogy ő, családjának másik ágát, a Germanicuson és Antonián át Marcus Antoniusig vezető apai ágat is a *divusok* közé vonandónak érezte. Ezzel mintegy az egyiptomi fáraók közé iktathatónak tekintette az utolsó fáraó – Cleopátra királynő – férjét, saját dédapját. (Emlékeztetünk itt az *Ókor* 2002/1. számában megjelent *Kleopátra orra* című írásunkra. Abban azt próbáltuk igazolni, hogy Octavianus nem a Kleopátra által közvetített Nagy Sándor-i illetve faraonikus karizmát kívánta megszerezni, mint tette azt Iulius Caesar és M. Antonius. Neki Caesar istenné avatása biztosította a karizmatikus származást. Most Caligula, akinek Augustus nem volt vér szerinti őse, igazi elődeit kívánta beiktatni a magasabb rendű származást biztosító ősök sorába.)

A nyitány magas felütését hasonló akkordok követték. Kezdeti, népszerűségegre törekvő intézkedései – cirkuszi játékok rendezése, pénzadományok osztogatása, látványos

bíróági ítéletek meghozatala – után *rögtön az isteni méltóságra kezdett igényt tartani.* (Suetonius, *Caligula* 22.) A római uralkodók sorában elsőként lépett fel istenkirályként, jóllehet ennek minden közjogi megalapozása nélkül. Templomot építtetett önmagának, s ott felállíttatta saját életnagyságú aranyszobrát. (Caesar még majdnem belebukott abba, hogy Kleopátra aranyszobrát helyezte el Venus Genetrix templomában.) Dramaturgiailag is pazar ötletként, látványos magánbeszélgetéseket folytatott a capitoliumi Iuppiter szoborral, éjszaka pedig Diana-Lunával, a ragyogó teliholddal szerelmeskedett, igazi isten-férfi módjára. (Ne feledjük: Diana-Luna Augustus védőistennője volt!)

Az isteni nászt – a misztériumvallások *hierosz gamoszát* – a valóságban is végrehajtotta. Mégpedig az őseinek gondolt fáraók módjára: saját testvérhúgával, Drusillával. Ezt a kapcsolatát a kortársak óta mélységes erkölcsi felháborodással szokás elítélni, ami a mindennapok világában kétségtelenül indokolt is. Ám ne feledjük, Gaius Caesar, Caligula, éppen azt próbálta ki: meddig lendülhet ki az a bizonyos inga az egyéni erkölcs területén? Képes-e elviselni Róma egyszerű paraszti erkölce a hellénisztikus monarchiák fenséges erkölcsi nihilizmusát?

A próbát más téren is folytatta: abból, amit a kortárs forrásokra támaszkodó Suetoniusnál olvasunk, arra következtethetünk, hogy Caligula az exhibicionimus megszállottjaként újat, valami sohasem látott eredetit akart bemutatni a környező világnak. Az állatokkal és emberekkel végrehajtott válogatott kegyetlenkedések terén nem igen tudott újat kitalálni. Célját maga így fogalmazta meg: *El ne feledd, nekem mindent szabad, mindenkivel szemben!* (Suetonius, *Caligula* 29.) Ez új volt. Ilyet nem mondott volna sem Augustus, sem Caesar. Ők ennél jobban tisztelték (és félték) Rómát. De még Tiberius sem mondhatott volna ilyet. Ő még, láttuk, helyeslést várt el, még ha gyűlölet árán is. Gaius már ezt a klasszikus drámai idézetet kedvelte: *Gyűlöljenek, csak féljenek!* (Accius-idézet, Suetonius, *Caligula* 30.)

Játszott a hatalommal. Próbálgatta a határokat: meddig mehet el, van-e egyáltalán határ? Sokáig úgy látszott: nincs.

Sem a maga gyalázata, sem a másé nem érdekelte. (Suetonius, *Caligula* 35.) A római társadalom előkelőit – senatorokat, lovagokat, a nagy gensek képviselőit – sorra megalázta; a hagyományos vallásosság értékeit neveltségessé tette; a kultúra legnagyobb értékeit – Homéroszt, Vergiliust, Liviust – becsmérelte, megsemmisítéssel fenyegette.

Míndez azonban nem volt más, mint gesztus, manír, nagy elődök példájának többé-kevésbé sikeres utánzata. Hiszen a senatori és lovagi rendet már Sulla, Cinna, Caesar, Octavianus *proscriptiói* igencsak megtörték. Az ősi gensek hírnevét megtépázták, átúrták. A hagyományos valóság – Caesar és Augustus istenné avatása után – már csak néprajzi kuriózum, lokális jelentőségű néphagyomány volt. A kultúra nagyjai pedig egy autokratikus világban

semmiképp sem voltak az emberi és etikai értékek netovábbjai.

Neki újat, eddig nem látott dolgot kellett produkálnia. Azt is megtalálta. *...bordélyházat létesített a Palatiumon* (Suetonius, *Caligula* 41.); majd germaniai hadjárata végén *csatasorba állíttatta a sereget az óceán partján... parancsot adott, hogy mindenki gyűjtsön kagylókat. Ez itt, mondta, Oceanustól való zsákmány, és a Capitoliumot meg a Palatiumot illeti.* (Suetonius, *Caligula* 46.) Őrületség? Az, *de van benne rendszer*; mondhatnánk a *Hamlet* Poloniusával.

A Capitolium és a Palatium Róma államiságának, Róma nagyságának a jelképe volt. Caligula ezt akarta megalázni, porba tiporni. Bordély az államhatalom központjában, gyermekjátéknak való kagylók az államkincstárnak. Ez már új dolog volt! Ilyet nem tett sem Caesar, sem Octavianus. Ilyet csak olyan valaki tehetett, aki önmagát az emberi valóság fölött állónak gondolta. Mint a fáraók, vagy a perzsa nagykirályok.

S valóban, minden hagyományt fölrúgva, az erkölcsi közfelfogással dacolva *gyakran tarka hímzéses, drágakővel díszített köpenyben, hosszú ujjas tunicában, karperecekkel mutatkozott nyilvános helyen, olykor selyemben, női ruhában.* (Suetonius, *Caligula* 52.) Emlékezzünk csak Augustus egy generációnyi idővel korábbi fáradozására a hagyományos római viselet felélesztése ügyében! Persze, nem volt az női ruha. Még kevésbé a római éjszakák rossz hírű utcáinak transzvesztita fiú-prostituáltjainak viselete! Keleti, leginkább egyiptomi királyi öltözék volt. Hímzett selyem (Kínából!), aranyékszer és drágakő. És amikor diadalmenetre készült, *felvette Nagy Sándor páncélját is, melyet annak sírjából hozatott el.* (Suetonius, *Caligula* 52.) Ezen kívül: *Gyakran látták aranyszakállal, villámot, háromágú szigonyt vagy kigyós hírnököt tartva.* (Uo.) A villámköteg Juppiter, a háromágú szigony Neptunus, a *Caduceus* Mercurius attribútuma. Ezek „egyszerű” római isteni külsőségek. De aranyszakállt a fáraók viseltek! A hellénisztikus és római kori „fáraó” ideálképe pedig megint csak a makedón Világhódító volt.

Igen, Nagy Sándor, a királyi hatalom mintaképe, aki saját személyében egyesítette a fáraók és perzsa nagykirályok hatalmát. Őt kellett felmutatni Rómának, hiszen ezt nem tette meg sem Caesar, sem Augustus. És mert Caligula, aki az önfelmutatás paroxizmusában ezt megtette, azért mégsem volt a Világhódítóhoz fogható nagyságú személyiség, már csak az öntudatlanul gyakorolt öngúny maradt: *Incitatus* nevű lovának... *még consulságot is szánt* (Suetonius, *Caligula* 55.). Miért is ne, hiszen a római consul Gaius szemében úgysem ért annyit, mint *Incitatus*, Alexandrosz pedig várost nevezett el kedvenc hátságáról, Buképhaloszról...

Az inga átlendült, és véstesen kilengett. Ám mielőtt zsinórja elszakadt volna, a Tiberius által Rómába helyezett praetori gárda tribunusa, a Gaius által emberi méltóságában megalázott Cassius Chaerea és társai levágták.

4. Róma negyedik császára, Claudius, testi hibás embernek született. Ezért nem lett belőle délceg lovastiszt, tárgyalóteremben ágáló sztárügyvéd, senatusi bajkeverő, de még a császári család ifjú tagjaként szívrabló bonviván sem. Lett hát tudós. Írt történelmi, genealógiai, nyelvészeti munkákat, szerkesztett etruszk–latin szótárt és – művelt rómaihoz illően – írt verset, episztolát, színpadi szomorújátékot. Művei az utolsó betűig elvesztek.

Claudius ötvenévesen, szó szerint a véletlennek köszönhetően vált császárrá. Gaius meggyilkolásakor a palota egyik félreeső helyiségében rejtőzködött, *mikor egy véletlenül arra rohanó közkatona meglátta a függöny mögül kikanaláló béna lábát, erővel kiráncigálta rejték helyéről, majd felismerte és a félelmében térdre hulló Claudius – imperatorként köszöntette.* (Suetonius, *Claudius* 10.) Ez a jelenet a trónutódlás megoldatlan problémájának paródiája is lehetne, olyan paródia, amely pontosan tükrözi a „császárcsinálás” technikájának kialakulatlan voltát, illetve a hatalom átruházásában érdekelt politikai erők – a senatus, a praetori gárda, az utca népe és a dinasztia-alkotó család – közötti tökéletes patthelyzetet. Ebben a patthelyzetben a minden említett csoporttól független Claudius személye kölcsönösen elfogadható kompromisszumnak tetszett. Az is volt.

Legelső intézkedéseivel béke-teremtőként lépett fel: elődeinek ismerte el mind Augustust, mind Antoniust, eleven példáját adva a majd kétezer évvel későbbi verssornak: *a harcot, mit őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés...* És hogy valóban rendezni kívánta a két elődje szélsőséges magatartása miatt mind jobban összekuszált „közös dolgokat”, arra későbbi intézkedései folyamatosan példát adtak. Rendezte a főváros akadozó gabonaellátását. Lecsapolta a Róma közegészségügyét fenyegető Fucinus-tó mocsarait. Felépíttette a korábban többször is félbehagyott nagy római vízvezetékét. Kibővítette, kimélyítette és világítótoronnyal látta el az ostiai kikötőt. A gabonaellátás (*panem*) biztonsága mellett különös gondot fordított a népszórakoztatás – a sokat emlegetett *circenses* – folyamatosságára is. Az általa rendezett gladiátor-küzdelmeket, állathecceket és tengeri csatákat még évtizedek múlva is emlegették.

Legfontosabb intézkedései – nagyarányú útépitések, a birodalmi postaszolgálat kiépítése, az állam pénzügyeinek stabilizálása és nem utolsósorban a saját, jól képzett szabadosaiból felállított szakértői kormányzat (a *scriniumok* intézménye) – azt a célt szolgálták, hogy az Augustus után maradt rendezetlen kormányzati ügyek, Tiberius és Caligula uralkodásának hektikus időszaka után, nyugvópontra jussanak.

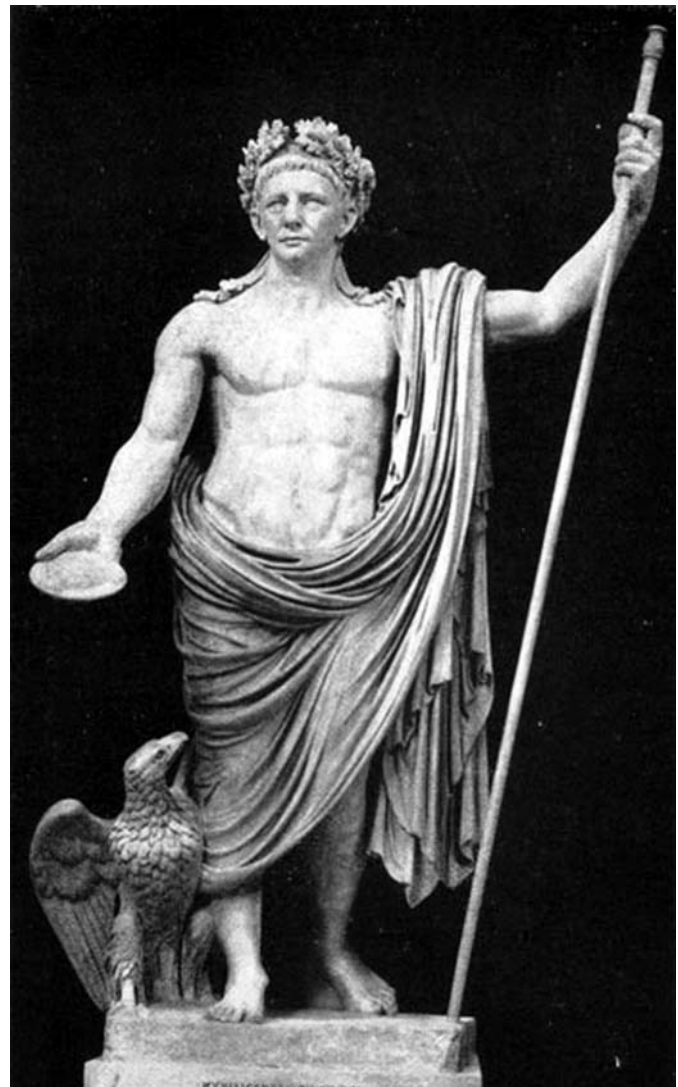
Az inga szabályosan, nyugodtan lengett, „minden lengéssel egy-egy leheletfinom barázdát húzott a földre...” (U. Eco)

A világ ekkori legnagyobb hatalmát a kezében tartó nagy műveltségű tudós nem élt vissza hatalmával. Sem az igazságszolgáltatásban, sem a közigazgatásban nem ismerünk olyan adatokat, amelyek Claudius vagy kegyencei túlkapásairól szólnának. Tudjuk viszont, hogy a Caligula

által megtépzott önbecsülésű Róma számára visszaadta az önelégültség régen vágyott érzését. Claudius, a béna lábú, sántító császár megadta Rómának a közel ötven év óta hiányolt katonai dicsőség, a hódítás élményét. Nem is akárhon, hanem abban a Britanniában, ahonnan egy évszázaddal korábban maga Iulius Caesar menekült el, véres fejjel!

Claudius komoly diplomáciai előkészítés után, óriási szervezőmunka eredményeképpen villámháborús győzelmet aratott, s Britanniát provinciává tette. Ugyanezen útra során végighajózta a Rajnát és a Dunát, több új provinciát hozott létre, köztük a mai Ausztria területén fekvő Noricumot és a Dunántúlt, Dráva-Száva közét magába foglaló Pannoniát.

Az új tartományok mellett új városok sorát alapította meg a földadománnyal elbocsátott légiós veteránok letelepítésével. E városok közé tartozott Savaria, a mai Szombathely előde is. A nagy számú letelepített veterán családot alapított, gyermekeik a tartományokban élő római polgárok számát gyarapították. Eljött az ideje annak is, hogy a leginkább romanizált tartományok lakosságát ugyanolyan jogok illessék meg, mint Italia lakóit. Claudius ezt a csatát

Claudius mint Iuppiter
(Róma, Vatikáni Múzeum)

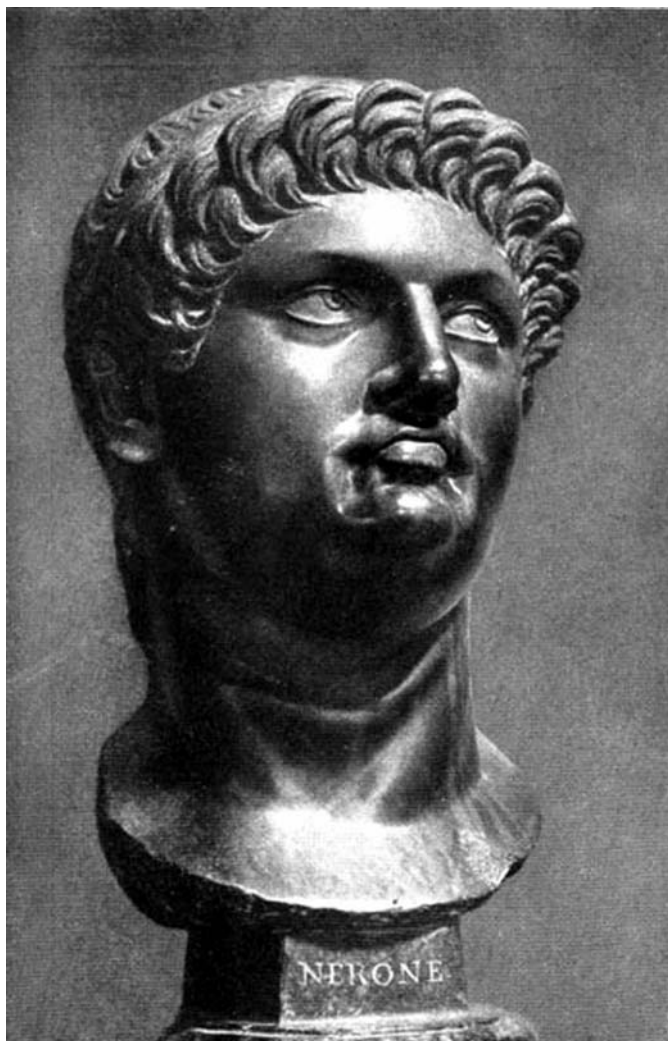
is magára vállalta, a senatust nehéz vitában győzte meg arról, hogy a provinciabeliek *ha már egyszer szokásainkat, műveltségünket átvették és rokonaink lettek, akkor aranyukat, kincseiket is hordják ide inkább, ne csak maguk élvezzék!* (Tacitus, *Annales* XI. 24. Borzsák István fordítása)

Ettől kezdve váltak a tartományok leggazdagabb, előkelő polgárai a római Senatus tagjaivá. Ötven év múlva egy hispaniai senator, Ulpius Traianus lett a császár...

Az inga méltóságteljesen, nyugodtan lengett, akárcsak Augustus uralma vége felé. A földre húzott barázdák rajza „mind széjlebb nyílt, sugaras szimmetriát, ... misztikus rózsza láthatatlan szerkezetét mutatva.” (U. Eco)

Ám Claudius is utolérte a politikussá váló értelmiségiek örök végzete: a politika, a kormányzás, az azzal járó intrikák, lobby-harcok túlnőttek rajta, nem tudta, valószínűleg nem is igen akarta követni őket. Az udvarban híre ment a császár lustaságának, fásult, unott, mi több, buta viselkedésének.

A 60. évén túl járó Claudius környezete egyszerűen „leírta”. (Nagyszerű empátiával ír erről Kosztolányi Dezső a Nero-regény első lapjain.)

Nero bazalt mellszobra
(Firenze, Uffizi)

És ahogyan ez már történni szokott, az öreg császár negyedik felesége, a nagyravágyó Agrippina teljesen átvette az udvar irányítását. Így, miközben a kormány és a vezérkar zökkenőmentesen vitte tovább az ügyeket, az Agrippina vezette udvari összeesküvés már Claudius halálát és az időközben általa örökbefogadott ifjú Nero (Agrippina korábbi házasságából származó fia) hatalomátvételét tervezte.

A terv valósággá vált, Kr. u. 54. októberében a 65 éves Claudius átlépte az emberi és isteni lét határát. Ezt az átlépést külső erő – minden jel szerint maga Agrippina – idézte elő; a hagyomány szerint úgy, hogy az ínyenc Claudius kedvenc csemegéjét, a császárgombát (*Amanita caesarea*), az arra sült-főtt állapotában tökéletesen hasonlító gyilkos galócával (*Amanita phalloides*) cserélte föl...

Az inga szinte meg sem rezdült a hirtelen változástól. Egy darabig még szépen lengett tovább...

5. Az ötödik princeps tehát Nero lett. Ő nem csupán M. Antoniusnak volt leszármazottja, hanem Agrippának és a politikailag rendkívül ellentmondásos szerepet játszó Gnaeus Domitius Ahenobarbusnak is. Ez utóbbi szépapa ragadványneve (*ahenobarbus*, azaz rőtszakállú) távoli, talán éppen germán ősöket sejtet. A Domitiusok – Suetonius előadása szerint – kivétel nélkül indulatos, „nagy természetű” férfiak voltak, akik örömeiket lelték a harci dicsőségben éppúgy, mint a kocsmai virtuskodásban vagy a kocsihajtói babérok begyűjtésében. Ez az örökség mintegy megsokszorozódva bukkan majd fel Nero jellemében.

De nagyon sok minden volt jelen amúgy is ebben a jellemben. Határozott zenei és költői tehetség, erős vonzalom a tánc, színház, szépművészetek iránt, rendkívüli – már-már nőies – cicomára való hajlam (nem hiába jegyzi fel Suetonius: *Lepida nevű nagynénjénél nevelkedett, két nevelő, egy táncos meg egy borbély felügyelete alatt*); és persze, nem utolsósorban óriási adag önszeretet, saját rendkívüliségének mindenk fölé helyezése. (Hiábavaló volna Kosztolányi Dezső után Nero jellemrajzával kísérletezni, itt csak utalni tudunk a mélypszichológiában is jártas író könyvére.)

E sokféle tehetség mellé járult a környezet hatása, anyja, Iulia Agrippina sértettsége és hatalomvágya; igazi nevelője, a filozófus Seneca erkölcs és hatalom dolgában mutatott ambivalens viselkedése és nem utolsósorban az öregedő Claudius árnyékában felemelkedő katonatisztek, mindekelőtt Burrus testőrpáncsnok és Vespasianus, a győztes tábornok durvasága, győzelem-hajhászása. (Foucalt ingájának egyszerű dolga volt, azt csupán egyetlen, a felfüggesztés helye alá rejtett mágnes tartotta állandó, egységes mozgásban. Nero császár egyéniségének belső ingáját nem egy, nagyon sok mágnes rángatta különböző irányokba.)

Uralkodásának első éveit különösebb zökkenő nélkül teltek. A Claudiustól örökölt, rendezett kincstári állapotok lehetővé tették, hogy Nero nehézség nélkül alkalmazhassa a *panem et circenses* adományainak bőségét. A Városban új vásárcsarnok és hatalmas közfürdő, sportpálya épült,

többször rendeztek a fiatal császár nevére elnevezett kocsiversenyeket, hangversenyeket (*Neronia, Quinquennium Neronis*).

Itálián kívül is rend volt. A Claudius alatt meghódított Britanniában kitört felkelést kegyetlenül elfojtották. Keleten az „armeniai kérdés” Róma javára dőlt el, az örmény király Rómába érkezett, térdet hajtott a császár előtt, aki ünnepélyesen levette fejéről a párthus függőségét jelképező tiarát és helyébe tette a római vazallus-királyok diadémját. Hatalmas diplomáciai siker volt ez, tulajdonképpen most ért véget az az évszázados huzakodás, amely Pompeius kisázsiai hódításai (Kr. e. 61.) óta Róma és a párthus állam között folyt. Nero, akárcsak ükapja, Augustus, ünnepélyesen bezárta az Ianus templom kapuit, bizonyítva ezzel, hogy ő is a Pax Romana császára.

Egy ellene irányuló senatori összeesküvést (Calpurnius Piso) mintaszerű rendőri munkával leplezett le, majd – a dolgok természetes rendje szerint – keményen megtorolt. A megtorlás áldozatául esett nevelője, Seneca is. A provinciák viszont ünnepelték az összeesküvés szétverését, a germániai Mogontiacum (Mainz) hatalmas Iuppiter-oszlopa ékes bizonyossága ennek.

Nero azonban a skizoid magatartás jellegzetes tüneteiként egyre kevesebbet törődött császár-mivoltával, mindinkább a (hite szerint) benne rejlő sokarcú művész – költő, szobrász, színész, énekes – felszínre hozását érezte fő feladatának. Fellépéseiben, természetesen, sikert sikerre halmozott, s nem csak környezetével hitette el, hanem maga is elhítte önmagáról, hogy igazi, nagy művész. E tekintetben a szerepek összemosásának csúcsteljesítményét hajtotta végre: görögországi „művészi körútja” után *római bevonulásakor azt a kocsi használta, melyet egykor diadalmmentén Augustus* (Suetonius, *Nero* 25.).

A sikerek mellett azonban mindinkább túlsúlyba kerültek a zavart, majd félelmet keltő jelenségek. Az ingára ható sokirányú vonzás közül egyre inkább azok kerültek túlsúlyba, amelyek a fiatal császár jellemének negatív vonásait – vagy talán: örökölt terheltségeit – állították előtérbe. Nero személyiségének kóros vonásaival orvosi, pszichológiai és költői művek sokasága foglalkozott.

Itt csupán azt rögzíthetjük, hogy alig van olyan lélektani aberráció, pszichiátriai kórkép, amelynek nyomai ne volnának kimutathatók Nero körtörténetében. A nagyvárosi mániák és a paranoia, az anya-komplexus és a szexuál-patológia, a személyiség-tévesztés és a depresszió egyaránt jelen volt ebben a riasztó személyiségben, amelynek hasonmásait a 20. század több példányban is felmutatta...

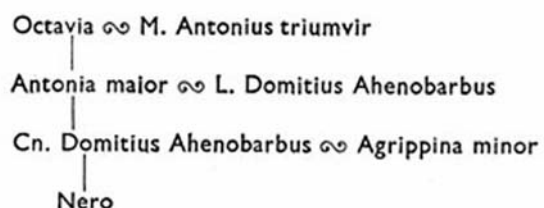
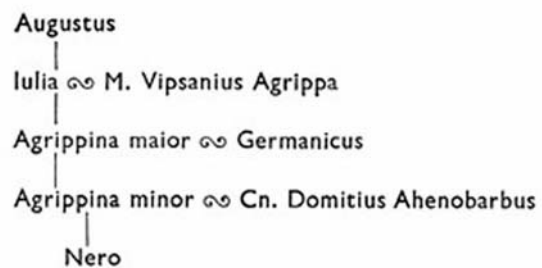
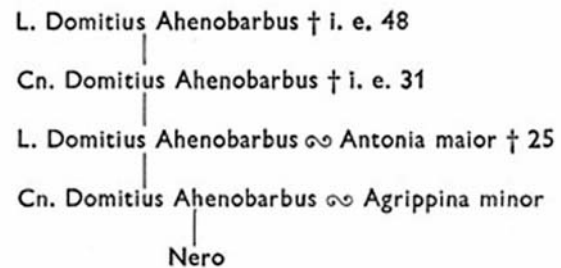
Nero rémtettei közismertek. Róma egésze és az első keresztény-pogrom, a valódi összeesküvések melletti koncepciós perek, a szélsőséges szexuális kicsapongások, vérfertőző kapcsolatok gyanúi, a politikai analfabétizmus számtalan jele, és mindennek fölött az önistenítés félreérthetetlen dokumentumai. Minden tekintetben hitelesnek tűnik Suetonius híradása, miszerint *büszkén és felfuvalkodottan óriási sikereitől azt mondta: egyetlen princeps sem tudta*

eddig, mi mindent megtehet (Suetonius, *Nero* 37.) Ez látszik a döntő motívumnak! – Ezt kereste Tiberius és Caligula is: van-e korlát a Mediterráneum ura előtt? Úgy tűnik, Nero bebizonyította, hogy nincs.

Filozófiai közhely az a megállapítás, hogy a filozófiának voltaképpen egyetlen alapkérdése van, ez pedig az öngyilkosság kérdése. Tehát az, hogy az embernek el kell-e tűrnie mindazt, amit az istenek rámértek, vagy Hamletként „nyugalomba küldheti magát egy pusztá tőrrel”. Nos, Nero öngyilkosságával nemcsak erre adott választ, ennél sokkal többet is tett. Szigorú módszerességgel kiirtotta mindhárom nagy családot – a Iuliosokat, Antoniusokat és Domitiosokat –, akiknek génállománya a Iulius–Claudius dinasztia, és persze az ő sokszorososan torzult személyiségét létrehozta. Azaz végrehajtotta egy egész uralom-átruházási kísérlet, egy nagyon is átbotában rendeződő „dinasztia” önpusztítását. A fűnyíró elvén működő politikai *tabula rasa*-teremtés kegyetlenül pontos volt.

Claudius fia és leánya, Britannicus és Octavia (Nero első felesége) utód nélkül pusztultak el. Anyját és második feleségét, Poppaea Sabinát meggyilkoltatta. Poppaeától született kislánya, Claudia Augusta két évesen meghalt. M. Antonius utolsó egyenesági leszármazottja, Claudius lánya, Antonia, mert nem akart Nero harmadik asszonya lenni, ugyancsak erőszak áldozata lett. Sorra kerültek az oldalági

NERO származása

Nero származása
(Ürögdi György nyomán)

rokonok, sógorok, előző házasságokból származó utódok is. (Ilyen volt például Poppaea fia, Nero örökbefogadott gyermeke, Rufius Crispinus, vagy dajkája fia, Tuscus.) A Iulius-dinasztiában fontos szerepet játszó Marcus Vipsanius Agrippa (Augustus veje) utolsó egyenesági utóda Nero anyja volt. Nero maga pedig egyedüli gyermeke volt apjának, Gnaeus Domitius Ahenobarbusnak. (Suetonius, *Nero* 5.)

Ezzel a kör bezárult. Kr. u. 68. június 9-én a senatus elítélő határozata elől menekülő, de facto trónfosztott Nero, titkára, Phaon segítségével torokon szúrta magát. Utolsó mondata a többszörösen megerősített hagyomány szerint ez volt: *Qualis artifex pereo!* Azaz magyarul: *Mekkora művész vész el velem!* (Suetonius, *Nero* 49., Ürögdi György fordítása)

Emlékezzünk csak Augustus utolsó mondatára: „azt kérdezte barátaitól: nem gondolják-e, hogy ő az élet komédiáját elég jól végigjátszotta:

*Játékunk, hogyha tetszett, hát tapsoljatok,
Jókedvűen tomboljatok, mindannyian.*

IRODALOM

- Adamik, T., *Római irodalom az aranykorban*, Pécs, 1994.
 Adamik, T., *Római irodalom az ezüstkorban*, Budapest, 1994.
 Alföldy, G., *Római társadalomtörténet*, Budapest, 2002.
 Auguet, R., *Kegyetlenség és civilizáció. Római játékok*, Budapest, 1978.
 Castiglione, L., „Az ókor legnagyobb épülethelyreállítási akciója”, *Műemlékvédelem* 13 (1969) 65–70.
 Castiglione, L., *Római művészet*, Budapest, 1961.
 Ehrenberg, V.–Jones, A.H.M., *Documents illustrating the Reign of Augustus and Tiberius*, Oxford, 1955.
 Essar, R., *Cäsar und die Iulisch-Claudischen Kaiser im biologisch-ärztlichen Blickfeld*, Leiden, 1958.
 Instinsky, H. K., „Kaiser Nero und die Mainzer Jupitersäule”: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 1960.
 Jones, A. H. M., *Augustus*, Budapest, 1976.
 Kádár, Z., „Serica. Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l’Empire romaine, d’après les documents écrits”, *Acta Classica Univ. Sc. Debrecen*, 3 (1967) 89–98.
 Maskin, N. A., *Augustus principátusa*, Budapest, 1953.
 Tardy L.–Moskovszky É., „Zur Entdeckung des Monumentum Ancyranum”, *Acta Ant. Hung.* 21 (1973) 375–401.
 Tóth I., „Kleopátra orra”: *Ókor* 1/1. (2002) 37–41.
 Utcenko, Sz. L., *Julius Caesar*, Budapest, 1988.
 Ürögdi Gy., *Kleopátra*, Budapest, 1972.
 Ürögdi Gy., *Nero*, Budapest, 1977.
- „Res gestae divi Augusti”: *Antik Tanulmányok* 1 (1954) 323–332.
 Kivonatolva: Borzsák István (szerk.), *Római történeti chresto-*

mathia, Budapest, 1963 (és további kiad.) 193–198. Újabbban lásd hozzá: Tar Ibolya (szerk.), *Szöveggyűjtemény az Augustus-korhoz*, Szeged, 1998.

Ez a kör is bezárult tehát. A sikeres politizálás vágya a sikeres színjátszás vágyába csapott át és ott szétesett...
 A római princeps méltósága szabad prédává vált. A 68 júniusától 69 júliusáig eltelt tizenkét hónap a „négy császár éve”-ként vonult be a történelem fogalomtárába. A négy császár: Galba, Otho, Vitellius és Vespasianus nem voltak rokonai sem egymásnak, sem Augustusnak vagy Marcus Antoniusnak. Egyetlen kötődésük volt: katonák voltak, tábornokként hadseregsoportok élén álltak. Személyükben a homályos, zűrzavaros családi nexusok helyett Róma igazi ura, az arc nélküli, brutális hadsereg vette át a Földközi tenger medencéje fölötti tényleges uralmat.

És az inga?

Az inga fonalát a Városba bevonuló pannoniai hadsereg (Vespasianus trónra segítői) katonái egyetlen csapással levágták. Mostantól fogva az inga nem a Pantheon kupolájától függött alá, hanem a Dunától dobódott az Ebróhoz, onnan az Eufrateshez, a Rajnához, majd vissza az Al-Dunához.

De ezt a mozgást már nem lehetett egy Foucault-féle egyenlettel jellemezni.

- mathia*, Budapest, 1963 (és további kiad.) 193–198. Újabbban lásd hozzá: Tar Ibolya (szerk.), *Szöveggyűjtemény az Augustus-korhoz*, Szeged, 1998.
 Suetonius Tranquillus, *A Caesarok élete*, Budapest, 1975.
 Cornelius Tacitus, „Évkönyvek (*Annales*)”: *Tacitus összes művei I–II.*, Budapest, 1980.
 Lucius Annaeus Seneca, *Az isteni Claudius tökkévlása (Apocolocyntosis)*, Budapest, 1963.
 Lucius Annaeus Seneca, *Nero császárnak a nagylelkűségről*, Budapest, 1988.
 „Claudius beszéde (Gallia romanizált vezető rétegének az itáliai lakossággal való egyenjogósításáról.)”, „A lyoni tábla” és Tacitus, *Ann.* XI. 23–24: Borzsák István (szerk.), *Római történeti chrestomathia*, Budapest 1965, 220–223.
 Plutarchos, *Párhuzamos életrajzok I–II.*, Budapest, 1978.
 Idősebb Plinius, *Természetrész (XXXIII–XXXVII)*, Budapest, 2001.
 Flavius Iosephus, *A zsidók története*, Budapest, 1965.
 Flavius Iosephus, *A zsidó háború*, Budapest, 1983.

A TÉMA SZÉPIRODALMI FELDOLGOZÁSAI

- William Shakespeare, *Julius Caesar*. Tragédia
 Székely János, *Caligula helytartója*. Dráma
 Robert Graves, *Én, Claudius*. Regény
 Robert Graves, *Claudius, az isten*. Regény
 Mika Waltari, *Az emberiség ellenségei*. Regény
 Kosztolányi Dezső, *Nero, a véres költő*. Regény
 Hubay Miklós, *Nero játszik*. Dráma
 Lion Feuchtwanger, *A hamis Nero*. Regény